

УДК 347.122

Ірина Венедіктова,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

РЕАЛІЗАЦІЯ І ЗАХИСТ ІНТЕРЕСІВ ОСІБ У РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Статтю присвячено аналізу реалізації і захисту інтересів при здійсненні репродуктивних прав фізичної особи. Проаналізовано захист сукупності охоронюваних законом інтересів при штучному перериванні вагітності (аборті), при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій, сурогатному материнстві, при здійсненні репродуктивних прав шляхом посмертних репродуктивних програм.

Ключові слова: охоронюваний законом особистий немайновий інтерес, репродуктивні права, сурогатне материнство.

Охоронювані законом інтереси знаходять своє різноманітне втілення в умовах диспозитивності приватного права. Особливо це стосується сфер, близьких індивідуальному прояву життєдіяльності людини — спадковим, сімейним правовідносинам, правовідносинам зі здійснення особистих немайнових прав. Вельми актуальною з позицій захисту є реалізація охоронюваних законом інтересів при здійсненні репродуктивних прав фізичної особи. Чинне цивільне законодавство не відокремлює дані права в єдину групу, на відміну від законодавства інших постсоціалістичних країн (таких як Киргизька Республіка, Республіка Казахстан, Республіка Молдова) та вітчизняної доктрини [1]. Основна проблема при здійсненні даних прав полягає в тому, що вони зачіпають не тільки морально-етичні засади суспільства та приватні інтереси суб'єкта-носія цих прав, але також можуть стосуватися інтересів іншої фізичної особи (наприклад, іншого з подружжя, сурогатної матері тощо), а також інтересів зачатої, але народженої дитини. Усі названі інтереси потребують свого правового захисту як охоронювані законом інтереси. В науковій доктрині в тому чи іншому аспекті цього питання торкались Р. О. Стефанчук, Л. О. Красавчикова, С. В. Антонов, М. М. Малєйна, І. Я. Сенюта. Проте в даній царині залишилося багато невирішених питань.

Яскравим прикладом співвідношення таких немайнових інтересів є реалізація

жінкою правомочності щодо штучного переривання вагітності (аборту). Так, відповідно до законодавства України операція штучного переривання вагітності може бути проведена за бажанням жінки у закладах охорони здоров'я при вагітності строком не більше дванадцяти тижнів. У випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, встановлюється законодавством. До них відносять як медичні (наприклад, деякі інфекційні та паразитарні хвороби, новоутворення, хвороби ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин тощо), так і соціальні підстави (наприклад, вік вагітної жінки менш як 15 років або більш як 45 років, вагітність внаслідок зґвалтування, настання інвалідності під час цієї вагітності). Таким чином, у разі загрози життю і здоров'ю матері саме її інтересам, а не інтересам виношуваної нею дитини віддається пріоритет. Також при терміні вагітності до 22 тижнів законодавець, вирішуючи питання про пріоритет інтересів матері і зачатої дитини, віддає перевагу праву жінки самостійно вирішувати питання про материнство, хоча і вимагає підтвердити наявність соціальних показань для штучного переривання вагітності. Відповідно, 22 тижні — це той граничний термін, після закінчення якого аборт за ба-

жанням жінки і наявності соціальних показань недопустимий. Отже, законодавець непрямим чином визначив той момент, з якого перевага віддається захисту прав майбутньої дитини. При терміні вагітності до 12 тижнів штучне переривання вагітності допускається за бажанням жінки. В цьому випадку законодавець також віддає пріоритет інтересам жінки, а не майбутньої дитини з урахуванням незначного періоду її внутрішньоутробного розвитку [2]. Слід підсумувати, що у більшості випадків конкуренція інтересів матері та зачатої, але не народженої дитини вирішується на користь першої, яка достатньо повно може реалізувати своє право на репродуктивний вибір.

Такий підхід законодавця слід вважати виправданим та таким, що загалом відповідає міжнародній практиці. Але при цьому слід звернути увагу на порушену в науковій літературі проблему щодо захисту інтересів чоловіка при штучному перериванні вагітності. Правом на штучне переривання вагітності наділена лише жінка. При цьому законодавець залишає юридично байдужою волю чоловіка щодо завершення реалізації своєї репродуктивної функції, вочевидь пов'язуючи це з тим, що здійснення абортів є тісно пов'язаним з правом жінки на здоров'я. Тому ми погоджуємось із думкою, що такий підхід носить ознаки певної дискримінації за статевою ознакою. Адже складно пояснити чоловіку, який за віком, станом здоров'я, іншими обставинами, що унеможливають подальше здійснення його репродуктивної функції, отримав шанс мати дитину, чому його воля не повинна враховуватись, коли жінка, яка виношує цю дитину, шантажує шляхом вимагання тих чи інших дій, можливістю зробити штучне переривання вагітності, яка не загрожує стану її життя чи здоров'я [3].

Ще більш гостро стоїть питання про захист інтересів фізичних осіб при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій. Розглянемо найбільш проблемні випадки. Повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. Сімейний кодекс України фактично легалізував сурогатне материнство

в Україні, закріпивши в частинах 2, 3 ст. 123 норму про те, що подружжя визнається батьками дитини: у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій; у разі народження дитини дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. Таким чином, в Україні забезпечується пріоритет інтересів дитини та подружжя, що є генетичними батьками дитини, перед інтересом сурогатної матері. Це підтверджується також тим, що оспорювання материнства не допускається у випадках, передбачених у частинах 2, 3 ст. 123 Сімейного кодексу України.

Однак такий стан речей дещо відрізняється від європейського досвіду. Так, у країнах ЄС застосування сурогатного материнства досить обмежене. Зокрема воно є забороненою чи значно обмеженою технологією практично в усіх країнах, за винятком Великої Британії, Фінляндії та Нідерландів. Наприклад, в Італії заборонена реклама посередницьких і юридичних послуг у галузі застосування програм сурогатного материнства, підбору сурогатних матерів, виплат останнім винагороди тощо. В Ізраїлі, щоб оформити програму сурогатного материнства, потрібно отримати дозвіл спеціального комітету, який складається із соціальних працівників, лікарів і релігійних діячів [4]. Також у ч. 4 ст. 51 Сімейного кодексу Російської Федерації передбачено, що подружжя, яке дало згоду у письмовій формі на імплантацію ембріона іншій жінці в цілях його виношування, можуть бути записані батьками дитини тільки за згоди жінки, що народила дитину (сурогатної матері). Така норма покликана захищати перш за все інтереси сурогатної матері.

Разом з тим, такий підхід видається дещо спірним та справедливо критикується російською цивілістичною думкою [5]. Якщо сурогатна матір здатна мати дітей природним способом, то незрозумілим є вирішення законодавця надати їй можливість з використанням допоміжних репродуктивних технологій. Якщо сурогатна мати не здатна мати дітей природним шляхом (зазвичай в ін-

ших країнах виключено, що така жінка може бути сурогатною матір'ю), то вона має право звернутися до медичної установи для застосування до неї методу штучної інсемінації, або перенесення ембріона. У такому разі за неможливості мати дитину біологічними батьками і сурогатною матір'ю незрозуміло, чому насамперед треба захищати інтереси останньої.

Чинне цивільне законодавство України також містить положення про необхідність згоди сурогатної матері при реєстрації дитини. Так, Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні в п. 11 гл. 1 розд. III містять норму, відповідно до якої у разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, державна реєстрація народження проводиться за заявою подружжя, яке дало згоду на таке перенесення. У цьому разі одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається заява про її згоду на запис подружжя батьками дитини, справжність підпису на якій має бути нотаріально посвідченою, а також довідка про генетичну спорідненість батьків (матері чи батька) з плодом.

Разом із тим, чинне цивільне законодавство не можна назвати таким, що забезпечує належне регулювання відносин сурогатного материнства. У правничій літературі часто відмічається необхідність більшого захисту інтересів генетичних батьків, причому як немайнових, пов'язаних із реалізацією права на батьківство (нерідко зустрічаються випадки шаптяжу перериванням вагітності, заподіянням шкоди дитині, розкриттям конфіденційної інформації, зволікання з оформленням необхідних документів тощо [6]), так і майнових (пов'язаних із виплатою сурогатній матері адекватної компенсації, понесення витрат на додаткове харчування, медикаментозне забезпечення, лікування тощо [7]). Відсутність належного правового регулювання відносин сурогатного материнства може привести до порушень законних інтересів також і сурогатної матері. Так, на практиці можуть виникнути небажані життєві ситуації, пов'язані з відмовою генетичних батьків забрати дити-

ну, виплатити сурогатній матері обіцяну грошову компенсацію, незабезпечення сурогатної матері належними умовами під час вагітності та пологів [8]. Вважаємо, що лише договірне регулювання явно недостатньо для вирішення вказаних та інших проблем, а тому очевидно є потреба нормативного регулювання відносин сурогатного материнства, яке б забезпечувало належний захист інтересів перш за все дитини.

Проблемним також є питання захисту інтересів при здійсненні репродуктивних прав шляхом посмертних репродуктивних програм. Так, застосування допоміжних репродуктивних технологій як методик лікування безпліддя призводить до виникнення ситуацій, коли не лише народження дитини, а й її зачаття може відбутися вже після смерті біологічних батьків. Саме таких дітей мають на увазі у літературі сьогодні, називаючи «посмертними» [9]. Посмертні репродуктивні програми, як правило, здійснюються *in vitro* з використанням криоконсервованого генетичного матеріалу одного або обох батьків, часто в комбінації з сурогатним материнством і донорством гамет. Хоча досвід застосування посмертних репродуктивних програм налічує вже кілька десятиліть, належного нормативного забезпечення дані відносини ще не отримали практично в жодній країні світу. Правові аспекти посмертної репродукції порушують, перш за все, питання інформованої згоди на здійснення посмертної репродуктивної програми, розпорядження гаметами та ембріонами після смерті одного або двох батьків, посмертного забору і використання генетичного матеріалу, а також встановлення походження і захист майнових та інших інтересів посмертних дітей [10].

Як правило, спори, пов'язані із вказаними та іншими проблемними питаннями, вирішуються в різних країнах судами *ad hoc*. У Франції в 1984 р. трапився перший прецедент щодо визначення долі гамет (справа «Parlaix проти банку сперми SECOS»). Двадцятичотирирічний чоловік перед проходженням курсу хіміотерапії здав на зберігання у кріобанк свій генетичний матеріал. Жодних розпоряджень щодо його використання на випадок смерті він не залишив. Через два роки цей чоловік помер, а його дру-

жина звернулася до банку з вимогою передати їй гамети покійного для проведення штучної інсеминації, стверджуючи, що таким був їх спільний намір із померлим чоловіком. Жінка отримала відмову. За захистом своїх прав вона звернулася до суду. Суд визначив сперму померлого як «сім'я життя», умову реалізації права людини на продовження роду та присудив передати її вдові [11]. Інший випадок було простежено в 1993 р. у США. Сорокавосьмирічний чоловік на ім'я Вільям Кейн покінчив своє життя самогубством. Незадовго до цього він помістив на зберігання до кріобанку свої гамети і залишив право розпорядження щодо них своїй співмешканці Деборі, яка, на його думку, захотіла б народити від нього дитину. Дорослі діти Вільяма від попереднього шлюбу категорично заперечували це. У 2008 р. Апеляційний суд Каліфорнії відмовив позивачці Айріс Ківернеджел у проханні використати для запліднення заморожені гамети її чоловіка. Джозеф Ківернеджел здав на зберігання до кріобанку сперму, проте зробив розпорядження знищити її на випадок його смерті [12].

Лише окремі країни мають часткове нормативне регулювання, яке, як правило, спрямоване на заборону або обмеження посмертної репродукції. Так, у Німеччині, Швеції, Канаді, Австралії посмертна репродукція заборонена. В Англії дозволена лише, якщо донор прижиттєво висловив на це чіткий намір. У Франції посмертна репродукція заборонена після судового розгляду однієї гучної справи [13]. В Україні фактично відсутні законодавчі норми, які б прямо стосувалися посмертної репродукції. Так, ні передбачена форма заяви пацієнтів щодо кріоконсервації сперми/ооцитів, ні заяви донорів щодо кріоконсервації сперми, ооцитів, ембріонів та біологічного матеріалу, отриманого з яєчка або його придатка (відповідно додатки 17, 18 до Ін-

струкції про порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій), не містять можливості передбачення застереження використання відповідних матеріалів на випадок смерті заявника (заявників).

Складним також є питання захисту інтересів дітей, народжених за допомогою посмертних репродуктивних програм після смерті одного чи обох біологічних батьків. Комплекс проблем, які при цьому виникають, є надзвичайно широким та охоплює як немайнову (визначення походження від батьків, що померли на момент зачаття та/або народження дитини; присвоєння імені; виховання), так і майнову складову (інтерес такої дитини щодо спадкування майна після смерті біологічних батьків та/або їх родичів; утримання дитини тощо). Тому необхідним є спеціальне правове наукове дослідження вказаної проблематики.

Таким чином, підбиваючи підсумок, необхідно зазначити, що реалізація охоронюваних законом інтересів у репродуктивних правовідносинах є мультиаспектною і зачіпає індивідуальні (приватні) та публічні інтереси, морально-етичні засади суспільства та приватні інтереси суб'єкта-носія цих прав, а також можуть стосуватися інтересів іншої фізичної особи (наприклад, іншого з по-дружжя, сурогатної матері тощо), інтересів зачатої, але ненародженої дитини. Немайнові інтереси в репродуктивних правовідносинах не можуть бути чітко закріплені в законодавстві, адже мають нескінченну варіативність проявів. Проте вони потребують захисту на рівні із суб'єктивними правами, часом саме захистом досягаючи своєї реалізації. На сьогоднішній день це виконується застосуванням всього спектру засобів, що надає право, — правових принципів, дозволень, гарантій тощо за допомогою форм і способів, передбачених законодавством.

ПРИМІТКИ

1. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; Національна академія наук України ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — Хмельницький : Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. — С. 525—534.

2. Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, не связанных с имуществом прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... докт юрид. наук : 12.00.03 / Л. О. Красавчикова. — Екатеринбург, 1994. — С. 126.

3. Стефанчук Р. О. Зазнач. праця. — С. 360.
4. Антонов С. В. Правове регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій і захист прав їх учасників в Україні та за кордоном / С. В. Антонов // Управління закладом охорони здоров'я. — 2009. — № 6. — С. 17.
5. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / М. Н. Малеина ; Моск. гос. юрид. академия. — М., 1997. — С. 138.
6. Антонов С. В. Зазнач. праця. — С. 16.
7. Красавчикова Л. О. Зазнач. праця. — С. 122.
8. Аблятіпова Н. А. Проблеми сурогатного материнства в Україні / Н. А. Аблятіпова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. ; редкол. : С. В. Ківалов (гол. ред.) [та ін.]. — О. : Юрид. літ., 2009. — Вип. 51. — С. 167—173.
9. Рубець І. Проблеми правового регулювання посмертних репродуктивних програм / І. Рубець // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. — 2011. — Вип. 54. — С. 245—252.
10. Свитнев К. Н. Правовые и этические аспекты посмертной репродукции / К. Н. Свитнев // Правовые вопросы в здравоохранении. — 2011. — № 6. — С. 34.
11. Gail A. Katz. Parlaix с. CECOS: Protecting Intent in Reproductive Technology. Harvard Journal of Law & Technology. Volume, 11 Number 3 Summer 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://jolt.law.harvard.edu/articles/v11.php>.
12. The Court of Appeal of the state of California third appellate district. C055516 (Sup.Ct.No. 05PR01333) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://divorcedigestforum>.
13. Рубець І. Зазнач. праця. — С. 245—246.

Венедиктова Ирина. Реализация и защита интересов лиц в репродуктивных правоотношениях.

Статья посвящена анализу реализации и защиты интересов при осуществлении репродуктивных прав физического лица. Проанализирована защита совокупности охраняемых законом интересов при искусственном прерывании беременности (аборте), при применении вспомогательных репродуктивных технологий, суррогатном материнстве, при осуществлении репродуктивных прав путем посмертных репродуктивных программ.

Ключевые слова: охраняемый законом личный неимущественный интерес, репродуктивные права, суррогатное материнство.

Venediktova Iryna. The realization and defense personal interests in reproductive legal relations.

The article is devoted to the analysis of realization and defense people's reproductive interests. Analyzed the defense of plurality interests protected by law in the sphere artificial breaking a pregnancy (abortion), application auxiliary reproductive technologies, surrogate motherhood, realization reproductive rights by posthumous reproductive programs.

Key words: personal non-property interest protected by law, reproductive rights, surrogate motherhood.